

Økologiske landmænds erfaringer med social bæredygtighed

Input til brug for udvælgelsen af indikatorer til ESG-rapporter med fokus på social bæredygtighed – relevans, helhedsforståelse og målbarhed

Undersøgelse forestået af Antropolog Inger Anneberg, Seniorrådgiver emerita Institut for Husdyr- og Veterinærvidenskab - ANIVET Management og Modellering (MAMO)

Indholdsfortegnelse

Introduktion	3
Formål med undersøgelsen	4
Metode og analyse.....	5
Resultater	5
Kvalitative interviews	6
Fokusgrupper / fagudvalgenes kommentarer	13
Diskussion/konklusion.....	15
Referencer	17

Introduktion

Begrebet bæredygtighed blev introduceret i "Vores fælles fremtid" i Brundtland-rapporten fra 1987 (Anonym 1, 1987). I rapporten defineres bæredygtighed således:

"En bæredygtig udvikling er en udvikling, som opfylder de nuværende behov, uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare."

Styrken i Brundtland kommissionens anbefalinger og definition af bæredygtig udvikling var, at den kunne åbne op for at forene hensynet til økonomisk vækst med miljøet; at begge hensyn blev gjort til nødvendige forudsætninger for at opnå bæredygtig udvikling. Dermed blev denne definition af bæredygtig udvikling acceptabel for både ilande og ulande. Svagheden var så, at definitionen blev meget bred og derved gav mulighed for mange fortolkninger.

Bosselmann (2012), som har undersøgt definitionen af industriel bæredygtighed i landbrugs- og fødevarerektoren, skriver i sin udredning, at Brundtlands definitioner er kritiseret for i for høj grad at fokusere på de miljømæssige og økonomiske aspekter og ikke tilstrækkeligt på de sociale. Han fortsætter:

"Bæredygtighed siges ofte at stå på tre ben, det sociale, det økonomiske og det miljømæssige som det er kommet til udtryk i sloganet for World Summit on Sustainable Development i Sydafrika i 2002: People, Planet, Property (...)"

EU direktivet (CSRD, Corporate Sustainability Reporting Directive) har stillet krav om virksomheders rapportering af bæredygtighed, og fra 2024 og frem skal alle store børsnoterede virksomheder rapportere om bæredygtighed efter særlige standarder, mens mindre (børsnoterede) virksomheder følger efter i de kommende år (Anonym 2, virksomhedsguiden, Erhvervsstyrelsen 2024).

Disse krav forventes at have en smitteeffekt på en lang række tilhørende brancher, hvor man, hvis man fx er leverandør til disse større virksomheder, vil blive mødt af krav om også at kunne rapportere bæredygtighed i form af ESG-rapporter (ESG, Environmental, social og governance). ESG-skabelonerne kan ses som et redskab til at strukturere bæredygtighed, et redskab, som er blevet mere og mere udbredt i danske og udenlandske virksomheder. I ESG-rapport sammenhænge står de tre ben også for miljøet, det sociale og det ledelsesmæssige/økonomiske aspekt i en virksomhed.

Der er altså en forventning om kommende sektorspecifikke krav om ESG-rapporter, som skal være sammenlignelige på tværs af bedrifter. Der findes i dag flere tilbud om denne type redskaber/skabeloner, også i landbruget, som varetager nogle af disse krav. Se fx den digitale model fra SEGES ESGreen Tool (Anonym 3, SEGES, 2024).

Hvordan de tre krav til bæredygtighed (miljøet, det sociale og ledelse) er forbundet, er ikke altid åbenlyst. Segerkvist et al. (2020) viser i et litteraturstudie af de tre begrebers brug i malkekvægsbesætninger, at ret få studier håndterer alle tre aspekter (11 ud af 35 artikler gør dette) eller ser på, hvordan de tre begreber hænger sammen i samme studie. Flertallet af studierne forholder sig til de to af begreberne, miljømæssig bæredygtighed samt økonomi/ledelse. Social bæredygtighed blev oftest nævnt i sammenhæng med de to "store emner".

Forfatterne viser, at når social bæredygtighed er i centrum i de omtalte studier, er fokus især på arbejdskraft, arbejdsforhold og ejerens indtægt. Andre emner inkluderer fødevarerikkerhed, ernæring i maden (her mælk), samfundets holdning til landbruget og forbrugernes villighed til at betale for produkter med særlige fordele (fx mælk fra køer på græs). Desuden er der også studier, som fokuserer på, hvordan politik påvirker landbrugets struktur, samt studier om landmænds holdninger og hvordan de træffer beslutninger. Seks af de 35 artikler inkluderede dyrevelfærd som en del af bæredygtigheds-konceptet. Det omhandlede bl.a. græsning, dyrs levetid, brug af væksthormoner og samfundets bekymringer om dyrevelfærd.

Shreck et al. (2006) spørger i en undersøgende analyse af social bæredygtighed, arbejdskraft og økologisk landbrug om man, fra det økologiske landbrug mener, at certificeret økologi omfatter en

forpligtigelse til at prioritere bæredygtighed, hvor det sociale er målet? I undersøgelsen har de særligt fokus på ansattes forhold hos økologiske landmænd i Californien og konkluderer, at interessen for at få det sociale aspekt med i certificeringen i bedste fald er "lunken", selv om de også finder undtagelser hos enkelte landmænd, som viser interesse for, at bæredygtighed både kan omfatte miljø, økonomi og det sociale.

Vallance et al. (2011) påpeger, hvordan social bæredygtighed, selvom begrebet har været tydeligt med i de sidste to årtiers fokus på bæredygtighed, er blevet negligeret til fordel for bæredygtighed, der fokuserer på det bio-fysiske område. Dog har der været øget fokus i de senere år. Samtidig er det ofte uklart, hvordan det sociale defineres, og der er en tendens til at ville forsimple det meget komplekse område, som "det sociale" omfatter.

Ser man på de forskellige skabeloner, der findes på nettet, handler S'et ofte om de ansattes forhold, fx om mangfoldighed i rekruttering, hvor god virksomheden er til at fastholde medarbejderne, og skabe et godt arbejdsmiljø med fokus på at sænke sygefravær og højne trivslen. Sundhed og arbejdsmiljøspørgsmål er i fokus, ligesom efteruddannelse, mus-samtaler o.l.

I landbrugssammenhænge er dette fokus på ansatte også i høj grad relevant, især for de store og mellemstore virksomheder, men dertil kommer en række andre aspekter fx en gårds plads i lokalsamfundet, naturen omkring bedriften, dyrevelfærden, biodiversiteten eller betydningen af familielivet.

Bosselmann (2012) påpeger, at bæredygtighed hovedsageligt er et antropocentrisk begreb, dvs. værdien af naturen og naturressourcer er først og fremmest knyttet til at opfylde menneskers behov. Han peger på, at der nogle gange inkluderes en såkaldt fysiocentrisk etik i bæredygtighedskonceptet (med henvisning til Baumgartner & Quaas, 2012), hvor naturbevaring for naturens egen skyld tillægges en værdi, som derved ikke er knyttet til menneskets brug af naturressourcer. Denne fysiocentriske etik tillægges ofte størst værdi blandt økologer.

Bosselmann henviser også til Callicott & Mumford (1997), som i et forsøg på at definere økologisk bæredygtighed, der skulle være ikke-antropocentrisk, formulerede følgende: "(...) *at opfylde menneskers behov uden at kompromittere økosystemers sundhed*".

Innovationscentret for Økologisk Landbrug skriver i oplægget til denne undersøgelse, at specielt social bæredygtighed er et udfordrende koncept, som forud for dannelse af ESG-rapporter, skal kunne indsnævres til indikatorer, der kan genkendes hos landmændene og udvikles til brugbare indikatorer. At social bæredygtighed fremstår som det mest komplekse ben af de tre, bekræftes af Vallance et al. (2011), da det involverer sociale og kulturelle værdier og mønstre, og man kan risikere, at mål for fx økonomisk eller miljømæssig bæredygtighed kan bryde med, eller komme i konflikt med, disse sociale mønstre.

Formål med undersøgelsen

Målet med denne undersøgelse er at inddrage økologiske landmænd som en del af udviklingen af skabelonen til ESG-afrapportering. Det skal ske via relevante spørgsmål om livskvalitet og social ansvarlighed på bedriften. Landmændenes syn på livskvalitet og socialt ansvar skal sættes i relation til FN's verdensmål, og de udpegede indikatorer skal prioriteres sammen med landmændene. Formålet er at sikre en relevant fortolkning af rammedirektiverne under danske forhold, hvor kommende sektorspecifikke krav inddrages, og hvor rapportens indhold bliver ens og sammenligneligt på tværs af bedrifter.

Metode og analyse

I første runde af undersøgelsen har Innovationscentret for Økologisk Landbrug udpeget 10 økologiske landmænd, som dækker en bred vifte af produktionsformer. Målet har været at afdække synet på social bæredygtighed, med fokus på størst mulig variation. Derfor er der blandt de 10 udvalgte landmænd både landmænd med få og mange husdyr samt store og små bedrifter af planteavl og gartneri. Brugerne er af meget forskellige størrelser, både hvad angår areal, antal dyr, samt antal ansatte, hvor det varierer med op til 25 ansatte til gårde uden ansatte, hvor kun landmanden selv arbejder på bedriften. Målet har været at finde størst mulig variation i beskrivelsen af S'et, så man, ud over at have fokus på ansattes forhold, også når omkring livskvalitet i forhold til andre parametre, fx måden at dyrke jorden på eller betydningen af sociale fællesskaber udenfor bedriften.

Efter udpegningen af de 10 deltagere blev der udarbejdet en semistruktureret spørgeguide og gennemført interviews med de 10 deltagere. Otte har haft besøg på deres bedrift af antropolog, Inger Anneberg (forfatter til denne rapport), hvorimod to er, pga. geografisk afstand og tidsaspektet, blevet interviewet over telefonen. Alle interviews er optaget, ligesom der er blevet skrevet noter undervejs i samtalen. Efterfølgende er landmændenes syn på det sociale betydning opsamlet i et kort referat og sendt tilbage til landmanden, som har godkendt teksten og har haft mulighed for at komme med yderligere kommentarer. De 10 medvirkende i interviewene er anonymiserede i resultaterne.

Derefter er de 10 landmænds syn på det sociale betydning blevet samlet i en række overordnede temaer, som er på tværs af de erfaringer og synspunkter de 10 har fremlagt. Disse temaer er dernæst blevet præsenteret for seks fagudvalg under Økologisk Landsforening (Æg- og Fjerkræudvalget, Gri-seudvalget, Mælkeudvalget, Planteavlsudvalget, Kød- og naturgræsserudvalget samt Udvalget for småskalaproduktioner).

Målet har været at afprøve temaernes genkendelighed på fagudvalgene som en form for fokusgrupper, hvor udvalgene har kunnet komme med yderligere kommentarer og dermed kvalificeret de temaer, der er blevet fundet via analysen af de 10 interviews.

Resultaterne præsenteres her opdelt. Først landmændenes bud på temaer og dernæst de supplerende emner, som de seks fagudvalg har frembragt.

Resultater

Alle 10 deltagere kunne relatere begrebet "social bæredygtighed" til en række konkrete erfaringer fra deres eget liv/arbejdsliv. Enkelte har erfaringer med begrebet, fordi de tidligere har anvendt redskabet RISE (RISE, Response Inducing Sustainability Evaluation), et internationalt bæredygtighedsværktøj (Husted, 2023).

En enkelt af det store bedrifter har valgt at lave sin egen ESG-rapport, da de anser området for dynamisk og under konstant forandring. Dette er dog vanskeligt at samle i et endegyldigt skema. Derfor foretrækker denne bedrift at kunne ændre ESG-rapporten løbende, når livet på bedriften kræver det. De finder det vigtigt, at ESG-rapporten harmonerer med de øvrige rapporter fra bedriften, fx medarbejderhåndbogen. De fremhæver risikoen for, at ESG-værktøjet, som udarbejdes til alle, bliver for simpelt, fordi der mangler plads og mulighed for at beskrive nuancerne i den enkelte produktion.

Om temaerne

Nogle temaer har stort set alle 10 en holdning til eller er aktive indenfor, fx nærhed til lokalsamfundet, familien, at have ansatte (også bedrifter med kun få eller mindre erfaringer med ansatte, nævner dette alligevel) og at have en bæredygtig økonomi.

Den største forskel i udsagn mellem store og små bedrifter, er holdninger til det sociale omkring det at have ansatte. Det har de større bedrifter selvsagt flere holdninger til og erfaringer med. Bemærkelsesværdigt har næsten alle erfaringer med at have ansatte med særlige behov.

Uanset størrelse af de 10 bedrifter er økonomiens betydning for, hvorvidt man kan realisere sine ønsker til social bæredygtighed, noget der vægtes af alle.

Dyrevelfærd fremtræder som væsentligt for ens trivsel hos især grise-besætningerne, men nævnes også hos besætninger med malkekvæg. En enkelt peger på sociale relationer mellem dyr og mennesker, som et vigtigt område for trivsel.

Natur og biodiversitet er et tema hos de fleste, ligesom kontakten til lokalsamfundet understreges hos alle.

Andre temaer der nævnes, er fx stolthed over den mad, man er med til at producere.

Der er også deltagere, der understreger betydningen af at kunne følge de fire økologiske principper, i sammenhæng med, at de gerne vil udvikle deres økologiske landbrug yderligere (ikke i størrelse, men i måden man arbejder på), som en del af ens selvforståelse i forhold til trivsel. I den sammenhæng nævnes vigtigheden af at kunne udvikle sit landbrug i retningen af regenerativt landbrug.

Analysen vægter ikke, hvorvidt det ene tema er vigtigere end det andet. Rækkefølgen herunder udtrykker derfor ikke en prioritering. Der er ikke nogen optælling af, hvor mange der er enige om bestemte temaer, da formålet er at belyse variation i emnet og ikke mængde.

I overskrifter ser temaerne således ud:

1. **Livskvalitet er vigtigt men individuelt**
2. **Nærhed til lokalsamfundet – herunder at sikre det åbne landbrug**
3. **Arbejdsforhold på bedriften (for en selv og de ansatte)**
4. **Hvordan trives ejeren med sit arbejde?**
5. **Plads til ansatte med særlige behov**
6. **Elever – svært at prioritere**
7. **Plads til familielivet – et spørgsmål om balance**
8. **Høj prioritet af natur og biodiversitet**
9. **Vigtigheden af en bæredygtig økonomi – at minimere risiko**
10. **Dyrevelfærd som kilde til glæde – for egen skyld og for dyrets**
11. **Sociale relationer mellem dyr og mennesker**
12. **At prioritere de økologiske principper og have plads til at udvikle landbruget, fx i retningen af regenerativt landbrug**
13. **Stolthed over det særlige produkt**
14. **Forbrugerkontakt og samarbejde med forhandlere**
15. **Det sociale kan ses som en moralsk dom?**
16. **Skepsis omkring flere skemaer**

Under de enkelte temaer bringes sammendrag fra nogle af samtalerne, ikke som direkte, men som indirekte citater.

Kvalitative interviews

1. Livskvalitet som tværgående tema

Livskvalitet kom på banen i alle samtaler, men vurderes meget individuelt – for nogle er fx årlige ferier med familien vigtigt, at komme langt væk hjemmefra og få impulser fra andre dele af livet end på bedriften, mens det for andre er allervigtigst at blive på bedriften uden behov for at rejse ud.

Livskvalitet kan også være at have tid til sig selv – tid, som ikke handler om arbejdet - og livskvalitet kan være at kunne nå sine daglige gøremål uden at føle sig bagefter, og at kunne prioritere sine fritidsinteresser, fx spille musik sammen med andre. Livskvalitet kan også ligge i at komme ud i frisk luft hver dag - eller at se sine dyr udendørs.

Centralt var det, at livskvalitet kan hænge sammen med eksistentielle valg i ens liv.

En deltager fremhævede således, hvordan han, efter en konkurs, måtte beslutte sig for, hvad det vigtigste var for hans liv fremover, og her blev det centralt for ham, at han 1. ville have landbrug igen. 2. ville blive ved med at spille et instrument og spille sammen med andre 3. ville undgå at bo alene (efter en skilsmisse) (landmand 7).

Men også måden man driver bedriften på, fx i forhold til at have ansatte med særlige behov, kan være en del af livskvaliteten. *En deltager påpegede, at det hos dem er en forståelse af livskvalitet, at der er en åbenhed over for mennesker, som har brug for at opleve en anden hverdag, helst mellem dyr og helst i frisk luft (landmand 2).*

2. Nærhed til lokalsamfundet – herunder at sikre det åbne landbrug

Det var et højt prioriteret område for de fleste at deltage aktivt i lokalsamfundet, og have fællesskaber med det lokalområde man bor i (Landmand 1, 2, 4, 5, og 7).

I den sammenhæng var det også prioriteret at være vellidte (Landmand 5), og at støtte op om lokalområdets aktiviteter med sponsorater af forskellige slags (Landmand 8 og 10). Fællesskab kunne også være at deltage aktivt i idrætsforeninger eller andre grupper (Landmand 3) og at støtte op om byfester eller andre typer af aktiviteter.

En gængs måde at beskrive godt naboskab på er, at man tager hensyn til naboerne, når der køres gylle ud eller arbejdes meget med maskiner, som dominerer vejene, og at man rydder op efter sig.

Godt naboskab nævnes specifikt – også naboskab til konventionelle bedrifter, men i det hele taget at gøre noget ud af at mødes med naboerne (Landmand 2, 8, 9 og 10). Maskinfællesskaber blev brugt af flere.

En deltager nævnte, at betydningen af godt naboskab er uvurderligt, og man er nødt til at leve i balance med forskellige holdninger, da alle i lokalområdet er afhængige af hinanden, børnene skal gå i samme skole, og man er nødt til at kunne leve i respekt for hinanden (Landmand 6).

Åbent landbrug var en del af nærheden til lokalsamfundet, men ikke nødvendigvis det årlige "officielle" åbent landbrug – det "åbne" kunne også være at give plads til besøg fra børnehaver, skoler, foreninger (Landmand 2). Det nævnes, at det giver folk et mere positivt indtryk af et landbrug, når de får lov at komme tæt på – det fjerner fordomme og skaber positive fortællinger om landbruget, og det opleves af nogle deltagere som nemmere at skabe denne åbenhed, når man er økolog (Landmand 2).

Godt naboskab kunne også komme til udtryk ved, at man anlagde stier i landskabet, som lokale kunne benytte, og på den måde åbnede bedriften op mod lokalsamfundet (Landmand 4).

3. Arbejdsforhold på bedriften (for en selv og for de ansatte)

Generelt nævnes ord som "ordentlighed" og at "gøre sig umage" overfor sine ansatte, sikre dem ordnede forhold (Landmand 1 og 2), men det er ikke det samme som, at alle har overenskomst. Flere nævner overenskomstmæssig løn, som det de foretrækker (Landmand 5, 8 og 10), men andre taler blot om rimelig løn. Desuden aftaler om ferie og pensionsordning nævnes som vigtigt (Landmand 10). Desuden nævnes etiske vilkår, som skal overholdes, dvs. en virksomhed uden benyttelse af bestikkelse eller andre former for korrupsion, tvang eller trusler (Landmand 10).

Sikkerhed på arbejdspladsen blev understreget som vigtigt. Det indebærer, at ansatte introduceres til, hvordan man arbejder sikkert, og at der gennemføres APV årligt (Landmand 4,5,8 og 9). Desuden også i særlig grad arbejdet med sikkerhed i forhold til håndtering af dyr, men også i forhold til fx håndtering af gylle, samt at folk ikke risikerer ulykker eller bliver syge af at gå på arbejde (Landmand 5).

Fokus på ansattes sundhed (søvn, god kost) nævnes også, og for nogle var meget få sygedage et tegn på trivsel (Landmand 4).

Møder mellem arbejdsgiver og ansatte blev vægtet, både de meget systematiske, daglige, ugentlige eller kvartalsmøder samt dem, der opstår efter behov. Nogle har faste MUS-samtaler, mens andre holder samtaler efter behov (Landmand 2 og 9). For nogle er den ramme, som MUS-samtalen giver, et bevidst fravalg, fordi de ikke synes, det passer ind i deres ansattes behov.

Understøttelse af fællesskaber prioriteres, og dannelse af gode relationer er vigtigt (Landmand 4, 8 og 10). Sprogundervisning - fokus på hvad der er fælles sprog, er også et emne i forhold til ansatte (Landmand 10).

En deltager pegede på, at fællesskabet mellem de ansatte vægtes højt, fx daglige morgenmøder, hvor erfaringer deles og der sker fordeling af arbejdsopgaverne. Ligeså er der fællesskab via kommunikation i Messenger, udveksling af billeder og hvad hver især går og laver (Landmand 4).

Rotation i arbejdet, fleksibilitet, variation i arbejdet, blev nævnt af flere, så arbejdet ikke bliver ensformigt (Landmand 1, 2, 3, 4 og 5). Herunder blev der også peget på, at det kan være en fordel, at de ansatte kender hinandens arbejdsområder (Landmand 4).

En deltager pegede på, at ved gode arbejdsforhold forstod han blandt andet, at man undgår at give sine ansatte rutinearbejde, og at der skal være tid til at gennemgå arbejdsopgaverne sammen med dem, især hvis det er unge ansatte, og det er prioriteret, hos ham, at opbygge faglige kompetencer hos de ansatte (Landmand 5).

Samme deltager understregede, at hvis folk gerne vil prøve noget forskelligt, er det vigtigt, at de ikke fastholdes i det samme, at de ikke bare skal lave "sure ting", og at der er ikke noget som hedder chef-job eller dum-i-arbejde jobs (Landmand 5).

Tilbud om kurser, som folk efterspørger, og deltagelse i ERFA-grupper nævnes af flere, og der skal være plads til at tænke i oplæring af de ansatte (Landmand 5). At dele erfaringer med hinanden, når nogle har været afsted til ERFA, nævnes som vigtigt (Landmand 4 og 10).

Organiserede udflugter, som skaber fællesskab, blev brugt flere steder, ligesom traditioner som julefrokost, sommerudflugt (Landmand 4, 5 og 10) og belønning i form af fx rejser (Landmand 10). En deltager fremhævede dette:

Sociale arrangementer, fra fællesspisning til virksomhedsbesøg, sejle i kano eller skyde lerduer, det handler alt sammen om socialisering og undgå ensomhed blandt de ansatte. Det er vigtigt, at de kender hinanden (Landmand 10).

Ikke at have ansatte nævnes både som en fordel og en ulempe. Fordelen ligger i friheden til, at du selv kan varetage din tid og ikke skal planlægge for andre, mens ulempen kan være ensomhed.

En deltager udtrykte det sådan, at bagsiden af at være alene om bedriften er, at man er bundet syv dage om ugen og har svært ved at komme hjemmefra. Man er også ekstra sårbar og i risiko ved sygdom, så derfor er netværk med familien og lokale en vigtig modvægt til risikoen for at være alene (Landmand 7).

En af deltagerne nævnte det som et bevidst fravalg at ansætte billige vikarer via vikarbureauer, fordi man ikke ønsker at medvirke til social dumping. For en anden var brugen af vikarer, ansat gennem et vikarbureau, en bæredygtig løsning, som sikrede stabilitet.

4. Hvordan trives ejeren bedst med sit arbejde?

Generelt blev der talt om glæden ved at kunne nå sine gøremål (Landmand 3), at kunne sit økologiske håndværk (Landmand 6), samt at mærke at man har en frihed i sin hverdag (Landmand 7).

Der skal være plads og tid til at skaffe sig ny viden (Landmand 3) og deltage i ERFA-grupper af forskellige slags (Landmand 5, 6, 7 og 8), og at prioritere at deltage i udvikling af ny viden, fx gennem forskningsprojekter (Landmand 10).

En deltager fra en større bedrift fremhævede, at det var en prioritet for ham at mødes i forskellige faglige fællesskaber, i hans tilfælde gerne forskellige typer af ERFA-grupper, både med og uden konsulentbistand. At udfordre hinanden fagligt, også i de kommende år, hvor klimaforandringer kommer til at ændre, hvad der er det rigtige at gøre (Landmand 8).

En anden deltager fremhævede, at det var vigtigt for ham, at både han selv og de ansatte fik ny viden, fx ved at deltage i ERFA-grupper for unge økologer i hans landsdel, hvor alle typer erfaringer kan deles (Landmand 5).

Det blev, af flere, prioriteret at deltage i organisatorisk arbejde (Landmand 4, 5 og 9). Nogle var stadig aktive i dette, andre havde gjort det tidligere og understregede betydningen af det. Det blev også prioriteret af deltagerne at deltage i udvikling, undersøgelser og forskning, som socialt bæredygtigt.

Det var desuden vigtigt at have tid til at mødes med andre helt uformelt, gennem naboskaber, venskaber eller lignende.

En landmand fra et mindre landbrug pegede på, at faglig sparring kan være svært at få som lille producent. Man får færre besøg af sælgere og får ikke så mange input som de store. Derfor må man sikre sig input via lokale netværk (Landmand 7).

5. Plads til ansatte med særlige behov

De fleste havde erfaringer med at have, eller have haft, ansatte med særlige behov, og det havde høj prioritet at påtage sig et socialt ansvar. Mange havde igennem flere år prioriteret betydningen, at bedriften har et socialt ansvar for særligt udsatte.

Deltager 2 fortalte, hvordan det havde beriget gården at have plads til unge, som af forskellige grunde ikke trives, og at man havde et fast samarbejde med en nærliggende institution for unge, som havde brug for at komme ud og prøve forskellige færdigheder af og lære nyt.

Forholdene for ansatte med særlige behov var meget forskelligt organiserede og med individuelle løsninger mellem bedrifter. Nogle var blot ansat direkte på bedriften, fx via aftaler med bekendte, naboer mm., mens andre af interviewdeltagerne havde faste aftaler med kommuner og jobcentret om at have unge med vanskeligheder på arbejdspladsen (Landmand 2 og 10) eller at have folk i fleksjob ansat. Ofte gennem mange år (Landmand 2, 5, 8 og 9).

Andre typer af særligt ansatte kan være Woofere (unge fra andre lande) eller flygtninge i perioder.

6. Elever – svært at prioritere

Nogle prioriterede at have elever, men der er meget blandende erfaringer med det og kun få blandt de 10 har, eller har haft, elever. Hvis kemien er god, og man føler, man kan bidrage til elevens udvikling, blev det set som meget givende (Landmand 8), men andre har oplevet at det ikke fungerede, og det gør, at man mister modet på at prøve det igen (Landmand 3).

7. Plads til familielivet – et spørgsmål om balance

Det blev nævnt som vigtigt, at man har plads og tid til at tale sammen om bedriften, også selv om man er alene om den og ens ægtefælle arbejder udenfor. Det skal gå hånd i hånd, og man skal kunne dele de forandringer, der kan ske, så ens passion for landbruget ikke bliver et soloprojekt (Landmand 1 og 5).

Man skal være sikker på, at familien trives med at bo på landet (Landmand 10), og at man er bevidst om både plusser og minusser. Balancen mellem arbejde og fritid er vigtigt for familielivet (Landmand 4), og et godt familieliv var centralt for ens sociale trivsel (Landmand 6).

Ferie prioriterede de fleste, men ikke nødvendigvis flere uger i træk. Det blev nævnt, at det at holde fri og lave noget helt andet, kan være meget værdifuldt, give nye ideer og input til fremtiden (Landmand 3, 4, 5 og 10). Ferie kan også blot være at være hjemme på egen bedrift.

Et godt familieliv fremmes også, når man kan skiftes til at gøre karriere og have råd til, at der er en hjemme, når børnene kommer fra skole.

En deltager fremhævede, at det var afgørende at have familie eller andre i et netværk, som kan være afløser eller back-up. Han mente også, at arbejdsliv og familieliv skal gå hånd i hånd, fordi arbejdet på gården kan ses som en livsstil og en hobby, og der er en særlig glæde ved, at børn og voksne kan dele oplevelsen af arbejdet på gården (Landmand 5).

Under familieliv blev det også nævnt, at hvis man skal tænke i generationsskifte, er det vigtigt med gennemsigtighed og åbenhed i familien (Landmand 5), og flere nævner glæden ved, at man bor flere generationer tæt ved hinanden og stadig får hjælp fra den ældre generation – det er i sig selv et trivsels-element (Landmand 5, 7 og 8).

8. Høj prioritet af natur og biodiversitet

En stor del af deltagerne havde aktivt arbejdet med at anlægge stier, som de lokale kan bruge, plante levende hegn, skov eller frugttræer samt etablering af vandhuller, vådområder, krat eller tilsået dele af bedriften med frøblandinger, som kan gavne insekterne (Landmand 1, 2, 4, 5, 8, 9 og 10). Det bliver fremhævet, at der er livskvalitet og glæde i at fremme biodiversiteten, som ellers er under pres (Landmand 1, 8 og 10).

Deltager nr. 1 fremhævede, at det i sammenhæng med økologien var vigtigt at opsøge viden om, hvordan biodiversiteten på ens jord har det, fx via hjælp fra biologer, som kommer med nye øjne og ser på, hvad der findes på bedriften, hvordan andre arter trives – og hvor der mest bare er "ørken". Etablering af læbælter med frugttræer mellem markerne var for ham en måde at skabe biodiversitet på.

Flere har brugt at få lavet Naturtjek eller grønt regnskab via mejeri eller organisationer, og har haft glæde af at lære naturen på deres bedrift at kende på den måde og få ny viden om, hvordan man kan skabe forandringer til glæde for biodiversiteten (Landmand 6 og 5).

Deltager nr. 9 glædede sig over mange års plantning af læbælter, etablering af ly og kvasbunker til insekter, ikke fordi det nødvendigvis var tænkt bevidst ind i bedriften, men resultatet var tydeligt - der er langt flere agerhøns, dådyr og fugle end tidligere.

9. Vigtigheden af en bæredygtig økonomi – at minimere risiko

En pointe fra flere deltagere var, at ønsket om plads til det socialt vigtige i arbejds- og fritidslivet krævede, at økonomien var stabil og sund (Landmand 3, 5, 6, 7 og 8), og at man kunne styre sin risiko/sprede den økonomiske risiko (Landmand 4 og 5). Økonomisk frihed blev fremhævet som et

must, hvis man fx ville have mulighed for at ændre strategi – fx at udvide ens planteavl med skovlandbrug – (Landmand 1) eller bare tid til at være sammen med sine børn (Landmand 5 og 7).

En af deltagerne pegede på, at balance i økonomien var afgørende for ham, en balance der blev sikret ved at lave og konstant styre sit eget budget og dermed have et historisk blik på salg af afgrøder, hvor man kan sammenligne priserne over år. At føle sig på sikker grund var for ham vigtigt for forståelse af bæredygtighed, herunder at "drifte" frem for at kaste nye bolde i luften hele tiden (Landmand 8).

En anden deltager kaldte økonomisk frihed for afgørende, fordi man ikke hele tiden skal spørge banken, og derfor kan gøre det man synes er rigtigt, fx da han valgte at sætte kørerne ud og prioritere andre dele af bedriften (Landmand 1).

Det kan også handle om at have en økonomi, så man er forberedt på (mere alvorlige) ændringer i ens liv, fx sygdom (Landmand 9).

Desuden ligger der en tilfredsstillelse i selv at kunne varetage mange opgaver, som ikke skal lægges ud til dyre håndværkere - så hellere være tilfreds med at gå til sin egen (lavere) timeløn.

Nogle havde erfaringer med at ekspandere men nævner, at det kan indebære en risiko fx at skulle håndtere flere ejendomme som udlejningsejendomme – ikke nødvendigvis bare positivt (Landmand 8).

Andre vægtede at fastholde bedriftens begrænsede størrelse. En deltager sagde om dette, *at det sikrede ham ro i maven i hverdagen, for at udvide og opkøbe ville gøre gården mindre robust, og han havde set bagsiden af dette hos andre landmænd (Landmand 6).*

10. Dyrevelfærd som kilde til glæde – for egen skyld og for dyrets

De udegående dyr bliver nævnt som en kilde til daglig glæde, både grise under åben himmel og køer på græs (Landmand 2, 4, 5 og 10), og dyrevelfærd (mulighed for naturlig adfærd), arbejdet med nye avlsmål, lav dødelighed, sen fravæning (10 uger), samt grise, som lever hele deres liv udendørs, nævnes som afgørende for ens trivsel og som et bærende element i social bæredygtighed at arbejde med disse mål.

En deltager fremhævede, at det handler om at give dyrene et så værdigt liv som muligt og dermed også bidrage til livskvaliteten hos de mennesker, som passer dem. Dyrevelfærd kan på den måde anses som et bærende element i social bæredygtighed (Landmand 10).

Under dyrevelfærd hørte også, hvordan man sikrede de fravænnede grise bedst mulige forhold, når de er indendørs i åbne stier, fx ved brug af arealer med dybstrøelse og adgang til udeareal, samt fodring med fraserterede økologiske rodfrugter (Landmand 10).

Når en deltager nævner dyrevelfærd, er det bl.a. fordi, at det er en kilde til daglig glæde at se dyrene udendørs. Samtidigt er det også vigtigt for landmanden selv at kunne være under åben himmel dagligt og opleve både sol og regn hver eneste dag (Landmand 4).

11. Sociale relationer mellem dyr og mennesker (især børn og dyr)

En enkelt bedrift har prioriteret at give plads til organiserede besøg af børn og unge med særlige behov, som har glæde af at komme tæt på dyr (kalve og køer), da der er erfaring med, at det gavner børnene.

Det blev fremhævet af denne deltager, at relationen mellem mennesker og dyr var en del af gårdens livsnerve, fordi det viser sig, at kontakt med dyr kan åbne for et instinkt hos urolige børn, så de falder til ro (Landmand 2).

12. At prioritere de økologiske principper og have plads til at udvikle landbruget, fx i retningen af regenerativt landbrug

Flere var inde på, at det er en vigtig del af deres selvforståelse at arbejde økologisk, fx ikke at skulle sprøjte. Man vægtede at følge de økologiske principper (Landmand 1 og 7) og at øge robustheden i jorden, fx ved at arbejde med principper for regenerativt landbrug, samt forsøge at udvikle disse, og dyrke jord uden brug af husdyrgødning (Landmand 3 og 6). En deltager fremhævede fokus på forsigtighedsprincippet og vigtigheden af fortsat at opsøge nye faglige udfordringer, hvilket, hvis lykkedes, betragtes som en særlig værdi (Landmand 1).

En deltager fremhævede det som livskvalitet at være optaget af at arbejde videre med ideerne om regenerativt landbrug – hvordan den viden han har på området kan omsættes i virkeligheden, for det kan ikke løses med indkøb af nye maskiner - der er ingen simpel opskrift – og ikke mange eksempler på denne metode i Danmark (Landmand 3).

Det samme fokus havde Landmand 6, som var optaget af, hvordan man i højere grad kan lave et bæredygtigt økologisk system via rotation i sædskiftet og uden brug af husdyrgødning. Han pointerede bl.a.:

Det er også klimabelastende, at vi harver og pløjer markerne, anvender gødning og benytter hjælpestoffer. Faktisk er vi også landmænd, der binder store mængder CO₂ i jorden via effektive efterafgrøder.

Social bæredygtighed handlede i dette tema også om at have plads til at søge faglige udfordringer og herunder at kunne dyrke jorden uden alle mulige kunstige input (Landmand 1). Arbejdet med de økologiske principper skal føles meningsfyldt, også selv om det betyder flere timers dagligt ekstra arbejde (Landmand 7).

En deltager understregede, at det var en stor del af livskvaliteten at være glad for det økologiske håndværk og tage hensyn til dette frem for at fx at arbejde i retningen af større specialisering.

Han syntes ikke, at det var hverken sundere, mere miljøvenligt eller havde bedre dyrevelfærd at forbruge fødevarer, der er blevet produceret ved hjælp af overdreven brug af sprøjtegifte, vækstfremmende stoffer og kunstige tilsætningsstoffer (Landmand 6).

13. Stolthed over det særlige produkt

Stolthed over den mad som man producerer, at man laver et særligt produkt, og at man hele tiden har fokus på dette særlige produkt, blev også nævnt som et aspekt i ens trivsel (Landmand 4 og 10).

En deltager fremhævede, at andelstanken har presset landmændene i retningen af de mere ensrettede bulk-produkter, hvor alting skal se ens ud og farven på (grisens) skind skal være det samme, ellers vil folk ikke købe det, og dette gør det sværere at være stolte over de helt særlige produkter (Landmand 4).

Udadvendt synlighed blev fremhævet som vigtigt, når det gjaldt om at gøre sit produkt kendt. Dette inkluderer at være positive, når andre henvendte sig og ville høre om ens erfaringer og i det hele taget træde frem og være en positiv repræsentant for økologien i medierne (Landmand 7).

14. Forbrugerkontakt og samarbejde med forhandlere

Flere nævnte betydningen af forbrugerkontakt, enten direkte via salg til kunderne, i gårdbutik eller over nettet, eller også indirekte ved selv at være synlige på sociale medier, hvor der sættes en ære i hurtigt

at svare folk og give information om alt det, der bliver spurgt efter (Landmand 2, 4, 5, 7 og 10). Det blev også nævnt, at konstant synlighed på sociale medier var krævende og ikke altid let at leve op til.

Forbrugerkontakt kan omhandle sporbarhed og kommunikation samt at gøre forbrugerne bevidst om de rigtige valg. Har man et specialprodukt, ligger der et konstant arbejde i at vedligeholde denne dialog med forbrugerne i form af troværdige og ærlige, saglige svar (10).

Flere nævnte betydningen af gårdbesøg, rundvisninger med skoler, højskoler, efterskoler eller de lokale børnehaver samt besøg af organisationer og virksomheder.

Samarbejdet med forhandlere var en del af det sociale aspekt, fx kan det være vigtigt at forventningsafstemme, så samarbejdet lever op til bedriftens grundlæggende principper (Landmand 10).

En deltager forklarede, hvordan den direkte dialog med forbrugerne betyder meget for bedriften. Man er i løbende dialog med forbrugerne og prioriterer at give nogle udførlige, saglige og ærlige svar. Det er med til at skabe troværdighed og tillid til produkterne. Derfor afsætter man også tid til besøg af fx skoler, efterskoler, højskoler, virksomheder og organisationer (Landmand 10).

Flere deltagere har gårdbutikker, men det blev nævnt, at gårdbutikken ikke nødvendigvis fremmer kontakter i lokalsamfundet, fordi det økologiske varemærke ikke har så stor en rolle for de lokale. Gårdbutikken fremmer derimod kontakten med kunder fra andre områder (Landmand 3 og 5).

15. Det sociale kan ses som en moralsk dom

En deltager påpegede, at spørgsmål om værdien af det sociale i ESG-sammenhænge kunne blive brugt som en moralsk dom over, hvordan det bedst at leve sit liv. Er det fx forkert, hvis man ikke holder ferie uden for bedriften – og vil man i så fald blive stillet ringere i en ESG-rapport, hvor ferie indgår som en målestok for social bæredygtighed? Deltagere satte spørgsmålstejn ved, om det overhovedet var muligt at forenkle/reducere livskvalitet på den måde – og dermed risikere, at det blot ender som moralske domme over, hvad folk værdsætter i deres liv.

S'et kan, som denne deltager så det, forstås som en måde at dømmes moralsk på, og hvordan ved vi, hvad der er rigtigt at gøre for den enkelte? Hvordan kan det tælle med i en overlevering af et ESG-skema til fx banker og kreditforeninger? (Landmand 9).

16. Skepsis omkring flere skemaer

Desuden var der, fra nogle af deltagerne, skepsis over udsigten til at skulle udfylde flere skemaer.

En deltager mente, at oplevelsen af at konstant at skulle udfylde flere skemaer for at berettigede sin eksistens ikke er livskvalitet, men mere opleves som spild af ressourcer. "Samfundet mangler hænder og dygtige mennesker – ikke flere skemaer eller indberetninger" (Landmand 6).

Fokusgrupper / fagudvalgenes kommentarer

Seks fagudvalg blev bedt om at kommentere temaerne fra de 10 udvalgte landmænd. Se navnene på de seks udvalg i metodeafsnittet side 5.

Alle udvalg var enige om, at de temaer som landmændene havde udpeget, var genkendelige eller "spot on" som det blev formuleret. Samtidig blev det nævnt, at det kan være svært at få sat konkrete ord på det sociale. Man er vant til at se sig selv i klima og miljø-sammenhænge, men fx beskrivelse af relationer på bedriften er noget helt andet.

Kan dyrevelfærd være en indikator?

Derudover var der, på nogle temaers vegne, visse forbehold eller en undren over at dette blev nævnt under social bæredygtighed, fx spørgsmålet om dyrevelfærd, fordi de eksempler på god dyrevelfærd, der nævnes af landmændene, er meget forskellige afhængig af, hvilke dyr man taler om. Samtidigt blev glæden ved naturlighed hos dyr (at dyrene kan udøve deres naturlige behov) fremhævet som noget, man godt kunne forstå som værende vigtigt for ens livskvalitet. Det blev fremhævet, at selve det at give sine dyr nogle valg, som fx hvor de gerne vil være, kan betyde frihed til, at de kan udleve deres behov, imens rammerne for produktion overholdes, kan have en positiv oplevelse.

Er efteruddannelse en god indikator for alle?

Et andet felt, som gav diskussion i fagudvalgene, var spørgsmålet om, hvorvidt fx efteruddannelse til de ansatte kunne være en relevant indikator. Fra et af udvalgene blev der fremhævet, at for nogle ansatte er efteruddannelse hverken et ønske eller et behov, og at de ikke skal presses til det – det kan være lige så relevant at give dem sikkerhed og ro i det daglige arbejde. Derfor blev der udtrykt bekymring over, hvis krav om efteruddannelse ville blive en positiv indikator i relation til social bæredygtighed. Spørgsmålet var, hvordan en sådan indikator kunne nuanceres, så det ikke blev et krav til ALLE ansatte. Et medlem nævnte, at ikke alle udenlandske ansatte ser efteruddannelse, som noget de ønsker, men snarere at sikkerhed i ansættelsen er det, som får dem til at trives.

Andre nævnte, at korte kurser kunne være en mulighed, som ville løfte de ansatte, mens det også blev nævnt, at det var vigtigt at give folk et skub i retningen af efteruddannelse, fordi de meget ofte er glade for det bagefter. Forandringer kan opfattes som trælse, men ofte vise sig positive på sigt.

Et par af udvalgene fremhævede, at de udsatte medarbejdere kan få et knæk, hvis de bliver presset til uddannelse eller jobrotation.

Har man fx Aspergers syndrom eller borderline, så vil sådanne udfordringer som krav om uddannelse eller jobrotation medføre og betyde, at de ikke kan håndtere det – og det vil derfor være dårligt for denne gruppe ansatte (og for landmanden hvis det bliver negativt, at han ikke vil presse alle folk til uddannelse eller jobrotation).

Gentagen arbejde eller arbejde med variation

Det blev nævnt, at for nogle ansatte er tryghed og det gentagne arbejde en fordel, så en indikator som fx fremmer variation i arbejdet, hvor ansatte får mulighed for at prøve noget forskelligt, vil ikke altid være ønskeligt eller kun blive opfattet som positivt. Igen blev det, som i afsnittet ovenover, fremhævet, at muligheden for at differentiere i en indikator kan være vigtigt.

I fagudvalgene var der også stor variation i holdninger til, hvordan man sikrede de ansattes trivsel. Nogle pegede på, at det ikke var noget, de havde tænkt over som en indikator. Ordentligt løn og gode arbejdsklæder så de snarere som en selvfølge.

Det blev fremhævet, at ansattes trivsel var vigtig at have kendskab til, hvis man vil holde på sine ansatte – om man gør det via organiserede MUS-samtaler med referat fra år til år eller mere spontane samtaler i løbet af året. Nogle mente det fungerede bedst, hvis der var aftalt tidspunkter for samtalerne hen over året, imens andre foretrækker den mere uformelle metode, hvilket så kan gøre, at der fx ikke føres referat.

Elever bør være med

At have elever blev ikke nævnt som en særlig indikator blandt de 10, men i fagudvalgene blev det fremhævet som vigtigt af nogle. Elever er vigtige, fordi man med dem oplærer den næste generation.

Dog er den høje eveløn et problem, som gør, at ikke alle tager elever, selv om de burde. Det anbefales derfor at gøre det, hvis man har økonomisk overskud til det.

Social indsats er vigtig

Fagudvalgene så også meget positivt på den sociale indsats, som mange bedrifter yder ved fx at tage unge i arbejde, som ellers ville mangle et arbejde – og dermed se muligheder i mennesker, der ellers ikke passer ind. Der var enighed om, at den type ansættelser godt kan gå galt, men der er ikke enighed om, hvordan man sikrer sig som arbejdsgiver, hvis det går galt. Hvad gør man, hvis det går galt, alt efter om man samarbejder med et system (fx kommune, jobcenter, institutioner), eller om man tager chancen og ansætter uden nogen form for sikkerhed? Det blev nævnt, at med fleksjob-ordninger, mentorforløb og virksomhedspraktik kan de økologiske landbrug tilbyde opgaver, som er meget håndholdte. Sociale arbejdspladser er også med til at skabe liv på landet.

Målbare former for ansættelse

Der var ikke enighed omkring, hvor målbare ansættelsesformerne skal være som indikator, fx i form af altid at være overenskomstbaserede. Er "overenskomstlignende forhold" tilstrækkeligt? Hvordan med indbetaling af pension? Det blev også fremhævet, at især for småskala-brug, er det vanskeligere at få adgang til overenskomst og pension.

Synlighed i lokalsamfundet

Det blev fremhævet i fagudvalgene, at synlighed i lokalsamfundet nærmest er integreret i DNA'et hos økologerne gennem flere generationer, fx vigtigheden af, at man kan se dyrene samt synlighed omkring natur og biodiversitet. Økologiske landbrug i et lokalsamfund, hvor alle kører væk på arbejde, kan være med til at skabe liv og være et sted, som de omkringboende er stolte af, men der er også risiko for at være en "øde ø" i et lokalsamfund, og det kræver meget af landmanden at komme ud over grænsen.

Det kan være vigtigt at være ansigtet udadtil, og det blev fremhævet, at landbrugsfaglige kompetencer kan bruges til at løfte fællesarealer i et lokalsamfund og derfor blive set som en ressource, herunder stolthed over eget håndværk.

Frihed eller ferie

Som hos de 10 udvalgte landmænd i interviewene var der også i fagudvalgene enighed om, at det er yderst forskelligt mellem landmændene, hvorvidt fx ferie er vigtigt som en indikator. Det er, som det blev udtrykt, ekstremt svært at måle på, for hvad er ferie? Er det nok at holde fri derhjemme, eller skal en bestemt ferieform rulles hen over alle? Igen blev det efterlyst, at en indikator ikke blev for firkantet, fordi det fx godt kan være en livsstil ikke at holde traditionel ferie, men andre fremhævede, at netop ferie/at komme væk fra bedriften og opleve andet sammen med sin familie var vigtigt for ens trivsel.

Diskussion/konklusion

Som nævnt flere steder i litteraturen anses det sociale "ben" i ESG-sammenhænge for at være det svage led, når det gælder afrapportering og valg af indikatorer. Hvad der er rigtigt eller forkert, fx i ens forståelse af livskvalitet, er vanskeligt at gøre målbart. Det, som forekommer indlysende socialt, kan være svært at realisere med usikker økonomi. I denne rapport er det tydeligt, at der hersker en

bekymring for, at indikatorer på det sociale område bliver for firkantede og for simple, fx vedr. ferie eller ej, eller efteruddannelse af medarbejderne, for blot at nævnte to eksempler.

Det er dog tydeligt hos deltagerne, både i de individuelle interviews og fra kommentarer fra fagudvalgene, at der er stor interesse for at drøfte det sociale, og visse områder er oplagte som indikatorer for det sociale. Det er fx landbrugets rolle i lokalsamfundet (at være synlige), at fremme og øge natur og biodiversitet, også for naturens egen skyld, samt at fremme mulighed for, at dyr kan få deres naturlige behov opfyldt.

Desuden er der fokus på at sikre de ansattes trivsel, selv om der ikke er enighed om, hvordan dette gøres bedst. Herunder er der også bred enighed om, at den sociale indsats, som mange økologiske produktioner yder ved at have plads til rummelighed i forhold til ansatte, er en vigtig indikator, når man taler social bæredygtighed.

I litteraturen, fx hos Segerkvist et al (2020), bliver der også nævnt netop nogle af de samme områder, men derudover nævnes bl.a. også fokus på fødevarerikkerhed, ernæring og folks villighed til at betale for det særlige produkt. Dette indgår også som delvist et parameter for social bæredygtighed hos nogle af de interviewede danske landmænd i denne undersøgelse, ved fx stolthed over det produkt man laver – at det er noget særligt, og at man i den forbindelse har en god forbrugerkontakt og bruger energi på dette, hvad enten det er via gårdbutikker, via konstant og personlig kontakt til dem, der forhandler ens produkter eller via åbenhed i landbruget, som sikrer, at der kan komme besøgende, og at man har en synlig, positiv relation til sit lokalsamfund.

Der er dog både fra de interviewede 10 og fra fagudvalgene en bekymring for, hvordan fremtidens indikatorer vil se ud. Vil de kunne rumme en tilpas variation? Desuden er der fra flere sider en modstand mod flere skemaer – især hvis det bliver tidskrævende og kompliceret at bruge dem.

Referencer

- [1] Anonym 1, (1987). Vores fælles fremtid: Brundtlandkommissionens rapport om miljø og udvikling. <https://bu.dk/introduktion/begrebet-baeredygtig-udvikling/> (tilgået maj 2024)
- [2] Anonym 2, (2024). Erhvervsstyrelsen, Virksomhedsguiden
<https://virksomhedsguiden.dk/content/temaer/baeredygtig-omstilling/ydelser/csrd-lovkrav-til-virksomheders-baeredygtighedsrapportering/62c314cd-4e5f-422c-9f55-6f43873fd25e/> (tilgået maj 2024)
- [3] Anonym 3, (2024). SEGES, Green Tool
https://segesinnovation.dk/produkter-og-ydelser/digitale-loesninger/esgreen-tool?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_content=report&utm_campaign=esgreen-tool&gad_source=1&gclid=CjwKCAjw88yxBhBWEiwA7cm6pVITfaNtdWWwwwMyAhhe7nSc-STzm2lALQDag-ZBOLzCHbSt0JijXABoCahkQAvD_BwE (tilgået maj 2024)
- [4] Baumgärtner, S., Quaas, M. (2010) What is sustainability Economics? Ecological Economics 69, s. 445-450
- [5] Bosselmann, A. S. (2012) Definition af industriel bæredygtighed i landbrugs- og fødevarer-sektoren 6 sl, dec.07, 2012 FOI Udredning, nr. 2012/32
- [6] Callicott, J.B. & Mumford, K. (1997) Ecological Sustainability as a Conservation Concept. Conservation Biology 11, s. 32-40
- [7] Husted, M. (2023) <https://icoel.dk/klima/rise-et-redskab-til-landmaend-der-arbejder-med-baeredygtighed/>
- [8] Segerkvist, K. A., Hannson, H., Sonesson, U., Gunnarson, S. (2020) Research on Environmental, Economic, and Social Sustainability in Dairy Farming: A Systematic Mapping of Current Literature (Sustainability, 12)
- [9] Shreck, A., Getx, C., Feenstra, G. (2006) Social sustainability, farm labor, and organic agriculture: Findings from an exploratory analysis (Agriculture and Human Values 23: 439-449)
- [10] Vallance, S., Perkins, H.C., Dixon, J.E. (2011) What is social sustainability? A clarification of concepts. (Geoforum 2011. 01-002)